

Шерова А.К.

ҮНСҮЗДӨРДҮН ФОНОСТАТИСТИКАСЫ ЖӨНҮНДӨ

Шерова А.К.

О ФОНОСТАТИСТИКЕ СОГЛАСНЫХ

A.K. Sherova

ABOUT PHONOSTATISTICS OF CONSONANTS

УДК: 81.342

«Манас» эпосунун Ж. Мамай нускасындагы үнсүздөрдүн жасалуу ыгы боюнча фоностатистикасын иликтөөгө байланыштуу маселелер каралат.

Негизги сөздөр: *«Манас» эпосу, Ж. Мамай нускасы, үнсүз тыбыштар, жасалуу ыгы, жыштыгы, үлүшү, колдонуу фоностатистикасы.*

В статье рассматриваются вопросы, связанные с изучением фоностатистики способа образования согласных в эпосе «Манас» по варианту Ж. Мамай.

Ключевые слова: *эпос «Манас», вариант Ж. Мамай, согласные звуки, способ образования, частота, доля и фоностатистика их употребления.*

The questions connected with the study of fonostatistics ways of articulation of consonants in the J. Mamay version of epic "Manas" are considered.

Key words: *epic "Manas", J. Mamay version, consonants, ways of articulation, frequency, percentage and fonostatistics of the their use.*

Тилибиздеги үнсүз жана үндүү тыбыштардын колдонуу жыштыгы менен үлүшү иликтенип, азыркыга чейин илимий жактан так даректер алынбаганы анык. Бул максатта фоностатистикалык иликти уюштуруу жана үнсүз тыбыштардын статистикасын так аныктоо үчүн кытайлык манасчы Жусуп Мамай тарабынан жазылган «Манас» эпосунун тексти тандалып алынат да, 1782 бет көлөмдөгү бул нуска боюнча төмөнкү маалыматтар окурмандын назарына сунушталат:

1. Нусканын көлөмү. Ж.Мамай нускасынын көлөмү 750 904 сөз колдонушун камтыйт экен. Бул, алибетте, эбегейсиз зор көлөм. Анткени ал 1978-91-жылдары жарык көргөн Сагымбай менен Саякбайдын варианттарын кошуп эсептегендеги 598 956 сөз колдонуш көлөмдөн да ашып түшөт экен:

Сагымбай	Саякбай	Сагымбай+Саякбай	Ж.Мамай
163 962	434 994	598 956	750 904

2. Сөз формасынын жалпы саны. Эпосто колдонулган сөз формасынын тизимин алып, тизимге камтылган бирдиктерди эсептей келгенибизде Ж.Мамайдын вариантында 58 690 сөз формасы катталганы анык болду. Эгерде бул көрсөткүчтү салыштыра келсек, Сагымбай менен Саякбайдын варианттары сөз формасынын байлыгы жагынан Ж.Мамайдын нускасынан алда канча төмөн турары аныкталды:

Сагымбай	Саякбай	Сагымбай	Сагымбай	Ж.Мамай
	Манас+Семетей+Сейтек	Саякбай (бирдейлери)	Саякбай (бардыгы)	
27 424	39 089	13 808	52 703	58 690

Көрүнүп тургандай, Ж.Мамай нускасы, омонимдерди ажыратпаган учурда да, сөз формаларынын молдулугу жагынан Сагымбай менен Саякбайдын варианттарынын ар биринен болжол менен 1,5-2 эсеге ашып түшсө, эки вариантты бириктиргендеги бардык сөз формаларынан 6000 ге ашып түштү.

3. Сагымбай менен Саякбайдын варианттары 20 миңден ашуун сөздү ичине камтыса, Ж.Мамай нускасы кошумча изилдөөнү талап кылат.

4. Эпостун текстти арап тамгасынан транслитерация жолу менен көчүрүлгөндүктөн жана азыркы кыргыз тамгасы менен басылган нускада йоттошкон тамгалар *айак, айабай, Анжыйан, Кыйаз, олуйа, ойуңа, тийет, окшуйуп* таризде ажыратылып жазылгандыктан тексттеги ар бир сөз жана сөз формасы, негизинен, кыргыз тилинин фонологиялык түзүлүшүн туура чагылдырат.

Демек, мында тыбыш (фонема) менен тамга бирме-бир дал келет. Бул болсо эпосто колдонулган тыбыштардын (фонемалардын) санын эсептөө башка учурларга караганда алда канча жеңил дегенге жатат.

Ошентип, Жусуп Мамай нускасында колдонулган тыбыштардын жалпы саны 4 281 174 экен. Бул санды эпос текстинин көлөмүн аныктаган сөз колдонуштун жалпы санына бөлсөк, андан төмөнкүдөй сан келип чыгат:

$$4\ 281\ 174 : 750\ 904 = 5,7.$$

№	Ты-быш	Жыш-тыгы	Үлүшү (%)	№	Ты-быш	Жыш-тыгы	Үлүшү (%)
1	а	598 806	13,98696	15	й	124 771	2,91441
2	к	316 935	7,40299	16	г	109 894	2,56691
3	н	296 248	6,91978	17	м	105 505	2,46439
4	е	270 283	6,31329	18	ү	99 759	2,33018
5	ы	267 998	6,25992	19	ө	98 493	2,30061
6	т	231 237	5,40125	20	с	98 424	2,29900
7	р	220 752	5,15634	21	ж	76 050	1,77638
8	л	213 553	4,98819	22	ч	65 102	1,52066
9	у	172 449	4,02808	23	ш	61 416	1,43456
10	д	166 143	3,88078	24	з	46 538	1,08704
11	б	162 136	3,78719	25	ң	42 561	0,99414
12	п	151 270	3,53338	26	х	4 421	0,10327
13	о	140 243	3,27581	27	в	112	0,00262
14	и	139 986	3,26980	28	ф	89	0,00208
					Бардыгы	4 281 174	100

Көрүнүп тургандай, эпос текстинде созулма үндүүлөрдү эске албаганда 28 тыбыш колдонулат экен.

Жогорудагы тыбыштарды колдонуу жыштыгы менен үлүшүнө карай төмөнкүдөй беш чоң топко бөлүп кароого болот:

- 1) эң жыш колдонулган топ (1-катар),
- 2) жыш колдонулган топ (2-9-катар),
- 3) орто жыш колдонулган топ (10-20-катар),
- 4) сейрек колдонулган топ (21-25-катар),
- 5) өтө сейрек колдонулган топ (26-28-катар).

Булардын ичинен эң көп колдонулган топ бир гана *а* тыбышын камтыйт. Иликтенген текстте бул тыбыш 598 806 ирет катталып, нускадагы бардык тыбыштардын 14% түзөт. Эгерде «Манас» эпосунун текстин кыргыз тилинин оозеки версиясынын мүнөздүү үлгүсү деп эсептесек, анда *а* тыбышынын эпос текстинде колдонулган бардык тыбыштардын 14% ын түзүшү кыргыздар сүйлөп жатканда ар бир 100 муундун 14 үн *а* тыбышы менен айтаат дегенди билдирет. Анкени, фонетикалык изилдөөлөрдөн белгилүү болгондой, кыргыз жана башка бардык түрк тилдеринде муундун өзөгүн үндүү тыбыш түзөт да, сөз ичиндеги үндүүлөрдүн саны жана сапаты аркылуу муундардын саны жана сапатын аныктоого болот. Кызыгы, *а* тыбышынын колдонуу өзгөчөлүгүн тастыктаган дал ушундай эле маалыматтар казак тилинин фактысынын негизинде Е.Жубанова тарабынан алынган [1].

Экинчи жагынан колдонуу жыштыгы боюнча *а* тыбышынан кийинки экинчи катарда турган топ курамына төмөнкү тыбыштарды камтыйт: *к* тыбы-

Демек, бул нускада колдонулган сөз формаларынын орточо узундугу 5-6 тамгадан (тыбыштан) жана көбүнчө эки муундан турарын тастыктайт.

Эпос текстинде колдонулган бардык тыбыштардын, анын ичинде үндүүлөрдүн да, үнсүз тыбыштардын да, жалпы статистикасын аныктоо маселесин чечүүдө статистикалык эсептөөлөр компьютерде жүргүзүлүп, үндүү жана үнсүз тыбыштардын эпос текстиндеги колдонулушунун жалпы статистикасы алынды:

шы: жыштыгы - 316935, үлүшү - 7,4%. *н* (296 248 – 6,92%), *е* (270283 – 6,31%), *ы* (267998 – 6,26%), *т* (231237 – 5,4%), *р* (220752 – 5,15%), *л* (213553 – 4,99%), *у* (172449 – 4,03%).

Орто жыштыктагы (166 143– 98 424) жана үлүштөгү (3,88 – 2,29%) 3-топтун курамы 10-20 орундар боюнча минтип бөлүштүрүлөт: *д* (166143 – 3,88%), *б* (162136 – 3,78%), *н* (151270 – 3,53%), *о* (140243 – 3,27%), *и* (139986 – 3,26%), *й* (124771 – 2,91%), *з* (109894 – 2,56%), *м* (105506 – 2,46%), *ү* (99759 – 2,33%), *ө* (98493 – 2,3%).

Сейрек жыштыктагы (76 050 – 42 561) жана үлүштөгү (1,77 – 0,99%) топтун курамына кирген *ж* (76050- 1,77%), *ч* (65102 – 1,5%), *ш* (61416 – 1,43%), *з* (46538 – 1,08%), *ң* (42561 – 0,99%) тыбыштарына 21-25-орундар таандык.

Колдонуу үлүшү 0,11%ке жетпеген *х*, *в*, *ф* тыбыштары калган бардык тыбыштардан обочолонуп, өтө сейрек кездешкен тыбыштардын тобун түзөт.

Ошентип, эң көп колдонулган жана жыштык жактан 1-5-орундарды ээлеген *а,к,н,е,ы* тыбыштары гана нуска текстинде колдонулган бардык тыбыштардын 40-41% үлүшүн түзөт экен. Мунун ичинде үч үндүү жана эки үнсүздүн орун алышы - өтө кызык көрүнүш. Болгондо да, өзүнчө сөз кылууга арзый турган көрүнүш.

Тыбыштардын сөз формасынын башында, ортосунда жана аягында келиши да фономорфологиялык заң-эрежелерди чагылдырган сапаттык жактан да, тыбыштардын колдонуу жыштыгы менен үлүшүн

тастыктаган сандык жактан да өзгөчө кызык фактыларды илимий коомчулуктун назарына сунуштайт.

Төмөндө эпос текстинде колдонулган бардык тыбыштардын ичинен үнсүз тыбыштар гана бөлүп алып, жасалуу ыгына карай алардын жалпы фонстатистикасын териштирүү аракети жасалмакчы. Тактап айтканда, фонстатистикалык илик жүргүзүү үчүн бул багыттагы атайын изилдөөлөргө таянуу же алардын жоболорун тактоо зарыл. Маселен, квантитативдик типологиянын атасы саналган америкалык

окумуштуу Дж. Гринберг фоностатистиканы изилдөө үчүн ар тилден 100 дөн гана тыбыштык колдонушту алуу жетиштүү деп эсептесе [2], биз мындай иликтин ишенимдүүлүк даражасын арттыруу үчүн эң кеминен 100 миң тыбыштык колдонуш каралышы керек деп эсептейбиз.

Ошентип, эпостун бул нускасында сөз формаларынын башында да, ортосунда да, соңунда да келген үнсүз тыбыштардын жалпы статистикасы төмөнкүчө аныкталат:

№	Ты-быш	Жыш-тыгы	Үлү-шү	№	Ты-быш	Жыш-тыгы	Үл-үшү	
1	к	316 935	12,8	11	м	105 505	4,3	
2	н	296 248	11,9	12	с	98 424	3,9	
3	т	231 237	9,3	13	ж	76 050	3,0	
4	р	220 752	8,9	14	ч	65 102	2,7	
5	л	213 553	8,7	15	ш	61 416	2,5	
6	д	166 143	6,7	16	з	46 538	1,9	
7	б	162 136	6,6	17	ң	42 561	1,7	
8	п	151 270	6,1	18	х	4 421	0,2	
9	й	124 771	5,0	19	в	112	0,0	
10	г	109 894	4,4	20	ф	89	0,0	
Бардыгы							2 493 157	100%

Үнсүз тыбыштардын сөз формасынын башында, ортосунда жана соңунда келиши да, фонморфологиялык заң-эрежелерди чагылдырган сапаттык жактан да, тыбыштардын жыштык-үлүш кош илтигин тастыктаган сандык жактан да түркология менен жалпы тил таанымдагы өзгөчө кызыктуу факты экендиги талашсыз.

Ооз көндөйүнүн бир жеринде пайда болгон тоскоолдук үнсүздөрдүн жасалуу ордун аныктап, артикуляциялык жактан алардын жасалышына өзөк болору белгилүү. Ал эми мындай тоскоолдун жасалышы үчүн активдүү органдын пассивдүү органдарга тийиши же жакындашы шарт.

Ошондуктан психоллингвистикада тыбыш жасоочу органдардын тарыхый жактан калыптанып, үзгүлтүксүз аракетте болгон учурдагы кыймылы ар бир тилдин керт башына тиешелүү улуттук мүнөздөгү кубулуш катары каралат.

Бул жагынан жогорудагы маалыматтар кыргыз насилиндеги адамдардын сүйлөп жаткан учурда кайсы органдары көбүрөөк иш аракетке келерин тастыктайт. Ошол эле маалда аталган маалыматтар алмустактагы байыркы бабаларыбыздын сүйлөө органдарынын типтүү бейнесин калыбына келтирүүгө да өбөлгө түзөрү бышык.

Ошентип, үнсүздөрдүн жасалуу ыгы өпкөдөн чыгып келаткан аба агымы ооз көндөйүнүн бир жеринде пайда болгон тоскоолдон кантип өтөрүн билдирет да, фонологиялык жактан жарылма-жылчыкчылдык белгиси деп аталып, үнсүздөр курамын жарылма жана жылчыкчыл үнсүздөр деп эки чоң топко бөлөт. Эми бул эки топтун статистикасын териштирип көрөлү.

Жарылмалар түрмөгү курамына колдонуу жыштыгынын көптөн азга карай кемиген төмөнкү үнсүздөрдү камтыйт: *к, н, т, д, б, п, г, м, ж, ч, ң*. Булардын жалпы саны - 1 680 520 үнсүз тыбышты түзүп,

жалпы үнсүздөрдүн болжол менен 70 % га жакын үлүшүн камтыса, калган жылчыкчыл үнсүздөрдүн тобу 30 % га чамалуу гана үлүшкө ээлик кылат.

Демек, бул эпостогу ар бир 10 үнсүздүн жетөө сүйлөө органдарынын тогошушу аркылуу жарылып айтыласа, үчөө сүйлөө органдарынын жакындашы аркылуу жылчыкчыл болуп айтылат дегенди билдирет.

Жарылмалардын колдонуу жыштыгы менен үлүшү төмөнкүчө аныкталат:

к	316 935	18,4%
н	296 248	17,2%
т	231 237	13,4%
д	166 143	9,6%
б	162 136	9,4%
п	151 270	8,8%
г	109 894	6,4%
м	105 505	6,1%
ж	76 050	4,4%
ч	65 102	3,7%
ң	42 561	1,5 %
Бардыгы	1 723 081	100 %

Көрүнүп тургандай, мында келтирилген маалыматтардан төмөнкүдөй бүтүм келип чыгат:

1. Эң жыш колдонулган жана функционалдык жактан эң күчтүү болуп, эң оор семантикалык жүктү көтөргөн тыбыш – *к* үнсүзү, жарылма үнсүздөрдүн 1/5 үлүшүн ээлейт. Ушундай эле касиетке 17 % үлүштү камтыган *н* тыбышы жакындайт.

2. Жыш колдонулган топко тишчил жана эринчил түгөйлөш *т, д, б, п* үнсүздөрү кирип, 41 % үлүштү алышат.

3. Орто жыш колдонулган топко кирген *г, м, ж, ч* үнсүздөрү 21 % үлүштү камтыйт.

4. Сейрек колдонулган тыбыш катары 1,5 % үлүштү ээлеген жалгыз гана *ң* тыбышы эсептелет.

Жылчыкчылдардын курамы жана статистикалык көрсөткүчтөрү минтип аныкталат:

р	220 752	28,7%
л	213 553	27,7%
й	124 771	16,2%
с	98 424	12,8%
ш	61 416	8,0%
з	46 538	6,0%
х	4 421	0,6%
в	112	0,01%
ф	89	0,00%
Бардыгы	770076	100%

Жалпысынан 30% үлүштү камтыган жылчыкчыл үнсүздөргө тиешелүү бул маалыматтарды төмөнкүчө чечмелөөгө болот:

1. Колдонуу жыштыгы жана функционалдык күчү жагынан 1-орунду, таң калыштуусу, оозчул *р, л* уяңдары ээлейт экен. Булардын жалпы үлүшү – 57 % га чамалуу. Бардык үнсүздөрдүн эпос текстинде кел-

ген жалпы колдонулушунун көпчүлүгүн дал ушул эки үнсүз камтыйт экен.

2. Жыш колдонулган *й, с* тыбыштарынын жалпы үлүшү – 29 % дан бир аз ашат.

3. Орто жыштыктагы 14 % га жакын үлүштү камтыган 2-топто *ш, з* үнсүздөрү кирет экен.

4. Калган *х, в, ф* үнсүздөрү сейрек колдонулган 4-топту түзүп, бир пайызга жетип жетпеген үлүштү камтыйт.

Адабияттар:

1. *Жұбанова Е.Б.* Қазақ тили дауысты дыбыстарынын жасалу орнына карай жіктелуінің статистикасы. // Қазақ тил білімінің өзекті маселелері. Профессоор Құдайберген Жұбановтың 110 жылдыгына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы : 2009, 260-263-б.
2. *Гринберг Дж.* Квантитативный подход к морфологической типологии языков. // Новое в лингвистике. Вып.3. М: 1963.

Рецензент: к.филол.н., доцент Хидирова Ч.Х.